

ÇERKESLER – UNUTULMUŞ BİR SOYKIRIM MI?

Stephen D. Shenfield

(Rus ve Post-Sovyet konularında uzman araştırmacı, tercüman)

Çeviri: Jade Cemre Erciyes

Çerkesler Kimdir ya da Kimdi?

Ne zaman Çerkesler'e olan ilgimden söz etsem, bana genellikle bu soru sorulur. Kafkasya'daki uzmanlar dışında Batı dünyasında çok az insan (Ortadoğu'da ise daha çokları) Çerkesler'in kim olduğunu, nereden geldiklerini veya onlara ne olduğunu hatırlar. Neredeyse unutulmuş bir halktırlar. Hiçbir güncel haritada 'Circassia' (Çerkesya) diye bir yere rastlayamazsınız. Eğer Rusça'da Çerkes (Circassian) kelimesine karşılık olarak (Türkçe'den alıntı olan) Çerkess'in (*Cherkess*) kullanıldığını biliyorsanız, Rusya'nın güneyindeki Karaçay-Çerkes otonom bölgesinin bu halkla bağlantılı olduğu fikrine yaklaşabilirsiniz. Bu bölge aslında tarihi Çerkesya'nın kuzeyinde bulunur. Burası, anavatanları Çarlık tarafından fethedildikten sonra bazı Çerkesler'in yerleştirildiği bir yerdir. Ayrıca ismi de yanıltıcıdır, çünkü teorik olarak Türk Karaçay halkı ile paylaştıkları bu ismin ifade ettiği bölgenin yarım milyonluk nüfusunun ancak %10'unu oluştururlar.^[1]

Belki siz de benim gibi eski haritaları incelemekten hoşlanıyorsanız. O zaman 19. yüzyıl başlarındaki bir Rusya haritasına göz atın, göreceksiniz ki Kuzeybatı Kafkasya'da Çerkesya adında bir ülke var. Karadeniz'in kuzey-batı sahil şeridinden, Kuban nehrinin güneylerine kadar uzanan, o zamanki Rus İmparatorluğu'nun güney sınırını oluşturan bölgedir burası. Ayrıca 19. yüzyıl dönemi batılı gezginlerin kitaplarında Çerkesya'ya rastlayabilirsiniz. Fransız konsolosu Gamba (1826), İngiliz maceraperest James Bell (1841), Fransız de Hell çifti (1847), Amerikalı George Leighton Ditson (1850) ve Hollanda konsolosu de Marigni (1887). Ve eğer daha da geriye giderek 18. yüzyıl ortalarında çizilmiş bir haritayı incellerseniz, Kuban nehrinin her iki kıyısında, Azak denizinin doğusundaki vadide, Kuban ile Don nehirleri arasında, Osetya ve Çeçenya sınırlarına uzanan, Kafkas dağlarına yükselip, Karadeniz kıyısı boyunca Azak Denizi körfezinden Abhazya'ya kadar uzanan kalın harflerle yazılmış Çerkesya adını görürsünüz.^[2] Çerkesya, Çar'ın fethinden önce 55.663 kilometre karelik bir bölgeydi –Danimarka'dan daha büyük bir alan- ve 2 milyonu aşan bir yerli nüfusa sahipti.^[3]

Çerkesler'in kökleri M.Ö 8. yüzyıla Bosfor Krallığı'na ve hatta M.Ö 1500 yılında Azak denizi kıyısında bulunan Kimmer İmparatorluğu'na dek gider. Eski Yunanlılar'la, özellikle Atinalılar'la, yakın kültürel ve ticari bağları vardı. Hatta olimpiyatlara bile katılmışlardır. Tanrıları da Yunan tanrılarına benzer: Şi-bla, Şimşek Tanrısı, onların Zeus'udur. Tlepş (Demir ve Ateş Tanrısı) onların Hepaistos'udur.^[4] Tarihin çoğu döneminde çiftçilik ile uğraşmış bir halktırlar. Feodal ve ataerkil toplum yapıları içinde, prensler, asiller, özgürler ve köleler vardı. Rivayetlere göre zamanla sayıları ve çeşitleri değişen kabilelerden oluştuğu da söylenir. Bu kabilelerin çok yakın ilişkide olması; bunların etnik gruplar ya da alt-etnik gruplar olarak kabul edilmemesinin sebebidir. Çerkes kimliği, kişinin en yakın akrabasından başlayarak tüm Çerkes ulusuna (ya da tercih edilirse proto-ulusuna) kadar uzanan, seri halinde iç içe geçmiş akraba gruplarını bir bütün olarak ifade etmek için kullanılırdı.^[5]

Çerkesya 5. ve 6. yy da Bizans etkisiyle Hristiyanlaştırılmıştır. Kuzeydoğu Kafkasya'da Dağıstan 8. yy da İslamlaştığı halde Çerkesya uzun süre İslam ve Arap etkisine uzak kalmıştır.^[6] 16. yy dan sonra Gürcistan'la ittifaka girdiler: Gürcüler ve Çerkesler kendilerini Müslüman denizinde tek Hristiyan adanın hakimleri olarak gördüler ve birlikte Rusya'dan koruma talep ettiler. Çar Korkunç İvan'ın karısı Çerkes'ti. Çerkesler arasında İslam etkisine 17. yy.dan önce rastlanmaz ve ancak 18. yy.da Rus işgalinin tehdidi altındayken, Osmanlı Türkleri ve Kırım Tatar Hanlığı ile savunma ittifakı kurmak adına, İslam'ı kabul etmişlerdir.

Çerkesler 1763'ten 1864'e dek, 100 yıldan fazla süreyle (diğer Kafkas halklarından, hatta Çeçenler'den bile daha uzun süre) Rus işgaline karşı savaşmışlardır. 1860'lardaki son yenilgileri, katledilmelerine ve çoğunluğunun öldüğü Karadeniz yolculuğu ile Türkiye'ye zorla sürülmelerine yol açmıştır. Ayrıca birçok Çerkes'den, Osmanlılar tarafından, Balkanlar'daki asi Sırp'ları bastırmak için yararlanılmış ama çoğu daha sonra tekrar Anadolu'nun iç taraflarına yerleştirilmişlerdir.

O zamandan bu yana Çerkes halkının çoğu -neredeyse % 90'ı- Türkiye'de, Ürdün'de ve Ortadoğu'nun diğer yerlerinde sürgünde yaşamaktadır. Kalanlar, bugün Rusya'da ve eski Sovyet coğrafyasında, toplam nüfusları sadece 300-400 bin civarında, izole edilmiş küçük gruplar halinde varlıklarını sürdürmektedirler. Boşaltılmış ve harap edilmiş olan Çerkes topraklarına Çar rejiminin son dönemlerinde Ruslar, Ukraynalılar, Ermeniler ve diğer sömürgeciler yerleştirildiler. Ardından Abhazya'ya çok sayıda Gürcü yerleşti. Yakın dönemde Abhaz-Gürcü savaşıyla sonuçlanan gerilimin nedeni de budur. Abhaz Gürcü savaşı da 19. yüzyılda yaşanan Çerkes travmasının türevlerinden biri olarak değerlendirilmelidir.

Katliam ve Sürgün

97 yıl süren savaşlar sonunda Çerkesler'e boyun eğdiremeyen Rus hükümeti, 1860 yılında, onları imparatorluğun başka bölgelerine veya Türkiye'ye kitlesel göçe zorlamaya karar verdi. Bu politikayı uygulama görevi General Yevdokimov'a verildi. General, Kazak süvariler ve piyadelerle Çerkesya'nın işgal edilmemiş bölgelerine kadar ilerledi. İlk girdiği kuzeydeki bölgelerde yaşayan Çerkesler ona boyun eğdi ve aynı yıl herhangi bir direniş göstermeden 4000 aile Kuban koyundan deniz yoluyla Türkiye'ye doğru yola çıktı. Ancak güney-doğuda yaşayan kabileler direnmek için hazırlandılar.^[7] Günümüzde Karadeniz'in popüler tatil beldesi Soçi kentinin bulunduğu bölgede Abadzeh, Şapsığ ve Ubıhlar bir meclis oluşturarak Osmanlı Devleti'nden ve İngiltere'den umutsuzca yardım istediler.

Eylül 1861'de, Çar II. Alexander bu olaylara en yakın Rus kasabası olan Yekaterinodar'a bizzat giderek Çerkes liderlerinden bir delegasyonla görüştü. Çerkes Liderleri, Rus bölükleri ve Kazaklar'ın Çerkes toprakları dışına çıkması yani Kuban ve Laba nehirlerinin ötesine geçmesi halinde Rus hükümdarlığını tanımaya hazır olduklarını bildirdiler. İstekleri reddedildi. Abadzehler kendilerine teklif edilen daha kuzeydeki topraklara (bugünkü Adigey Cumhuriyeti halkı onlardan gelir) geçmeyi kabul ederken diğer kabilelerin şefleri kabilelerinin yer değiştirmesini reddettiler.

1862 baharında yer değiştirmeyi reddeden bu kabilelere ardı ardına askeri operasyonlar düzenlenmeye başlandı.^[8] Rus askerleri sistemli bir şekilde Çerkes köylerini yaktılar. Tüm Şapsığ köyleri istisnasız yakıldı, tarlalardaki ürünler Kazak atlarının toynaklarının altında talan edildi.^[9] Çar'a itaat etmeyi kabul edenler Rus idarecilerin kontrolü altında kuzeydeki ovalara yerleştirilmek üzere yola çıkarken karşı çıkanlar sınır dışı edilerek Türkiye'ye gönderilmek üzere deniz kıyısına götürüldüler. Çok sayıda kadın, erkek ve çocuk da yakılan köylerinden kaçıp sığındıkları ormanlarda ve dağlarda açlıktan öldü.

Çerkes tarihçi Shakuët, Şapsığ ve Abadzeh bölgelerini işgal ettikten sonra General Babich'in birliklerinin sahil boyunca güneye doğru köyleri talan ederek ilerlediğini şöyle anlatır:

Ubıh toprakları sınırındaydılar. Goitkh geçidi tarafından bir başka birlik de onlara katıldı. Küçük Ubıhya, Çerkes özgürlüğünün son kalesi olmuştu. Ubıhlar mücadeleyi uzatmak

için son bir hamle yaptı ama Ruslar halkayı iyice daraltmıştı. Rus birlikleri güneyden Ubih topraklarının tam kalbine yerleşmişti. Kuzeyden ise, 3 birlik dağlardan ve deniz kıyısından ilerliyordu. Son direniş de kırılmıştı.^[10]

Bir başka Çerkes tarihçi Trakho hikayeye şöyle devam eder:

Orada sadece küçük kıyı kabileleri kalmıştı: Pskhu, Akhçipsi, Aibga ve Ciget. Mayıs 1864'te bu kabileler neredeyse son erkeğine, kadınına ve çocuğuna kadar imha edildiler. Bu durumu gören ülkenin dört bir yanındaki Çerkesler çaresizlik içinde kendilerini Aibga vadisine attılar. 7-11 Mayıs tarihleri arasındaki dört günlük sürede Ruslar'a büyük kayıplar verdirilerek geri püskürtüldüler. Daha sonra ağır topçu saldırıları başladı, küçük vadiye ateş ve duman püskürtüldü. Savunmacıların hiçbiri canlı kalmadı. Bu küçük vadinin ele geçirilmesi, Çerkes halkının uzun trajedisinin dağlardaki en son eylemidir. 21 Mayıs'ta büyük prens Mikhail Nikolaevich birliklerini toplayarak şükranlarını ifade etmiştir.^[11]

Bu son planlı kıyım savaşı hakkında Shauket şöyle der.

Son mücadele Maykop'a yakın Karadeniz kıyısındaki Akçip kasabası yanındaki Khodz vadisinde (Aibgo) olmuştur. Bu taşlık ve dağlık arazi Rus ilerlemesinden korunmak adına kadın ve çocukların yerleştiği son kaleydi. Kadınlar mücevherlerini göle attılar, anavatanlarını ve onurlarını korumak adına ölümü göze alarak erkeklerle omuz omuza savaşmak, mücadele etmek, sırf Ruslar'ın elinde esir olmamak için kollarını sıvadılar. İki taraf tarih boyunca benzeri görülmemiş bir katliamla sonuçlanan korkunç bir savaşta buldular kendilerini... Çerkesler için bu savaşın nesnesi zafer ya da başarı kazanmak değildi artık; bir umudu kalmamış onurlu bir yaşamı terk etmek ve onurlu bir şekilde ölmekti... Bu mücadelede kadınlar ve erkekler acımasızca katledilmişlerdir ve kandan nehirler akıyordu ki bu şöyle ifade edilmiştir: "Cesetler bir kan denizinde yüzüyordu." Üstelik Ruslar hala yaptıklarından dolayı tatmin olmamıştı ve içgüdülerini doyurmak için hayatta kalan çocukları canlı hedef olarak kullandılar.^[12]

28 Mayıs'ta Türkiye'ye sürgün başladı. Bu sürgün korkunç şartlar altında yapılıyordu. Rus tarihçi Berzhe, Çerkesler'in kıyıda sürgünü beklerken neler yaşadıklarına tanık olmuştur:

Novorossisk koyunda kıyıda toplanmış yaklaşık 17.000 dağlının üzerimde yarattığı bunalıcı etkiyi asla unutmayacağım. Yılın en fırtınalı ve soğuk zamanı olması, her türlü imkandan yoksun olmaları, tifüs ve çiçek salgını onların şartlarını daha da umutsuzlaştırıyordu. Örneğin; açık havada nemli bir paçavrada uzanmış genç bir Çerkes kadının henüz sertleşmiş cesedi üzerinde iki küçük çocuğundan biri açlığını bastırmak için ölü annesinin memelerini emmeye çalışırken diğerinin can çekişiyor olmasını görmeye hangi yürek dayanabilir? Ve ben böyle sahneleri az görmedim.^[13]

Bu kabustan sağ kurtulanlar, Rus askerleri tarafından, küçük Türk ve Yunan gemilerine ve mavnalarına, kapasitelerinin çok üzerinde sayılarda bindirildiler. Bunlardan çoğu battı ve yolcular açık denizde boğuldu. Hayatta kalanları Türkiye'ye vardıklarında bekleyen şartlar da daha iyi değildi. Türk hükümeti tarafından mültecilerin karşılanması ve yerleşimi için yapılan düzenlemeler hiç de iyi değildi. Moshnin (Trabzon Rus büyükelçisi) şöyle der:

Yaklaşık 6000 Çerkes Batum'a indi ve 4000 kadarı sınırdaki Çürüksu'ya gönderildi. Hepsisi açlık ve hastalıktan kırılmak üzereydiler. Ölüm oranı ortalama günde 7 kişiydi. 240.000 kadar sürgünzede Trabzon ve çevresine vardı, bunların 19.000 kadarı öldü. Yani ölüm oranı günde 200 kişi. Bu sürgün zedelerin çoğunluğu Samsun'a gönderildi. 63.290'ı Trabzon'da kaldı. Giresun'da yaklaşık 15.000 var. Samsun ve çevresinde ise 110.000 den fazla kişi var... Ölüm oranı günde yaklaşık 200 kişi. Tifüs hızla yayılıyor.^[14]

O halde kaç Çerkes cephe, katledilerek, boğularak, açlıktan ve hastalıktan ölmüştür? Rus işgali öncesinde Çerkesler (Abhazlar dahil) 2 milyon kadardılar. 1864'e dek Kuzey-batı Kafkasya'nın neredeyse tamamı yerli halkından arındırılmıştı. 120-150.000 kadar Çerkes, Rus hükümeti tarafından belirlenen imparatorluğun başka bölgelerine yerleştirilmişti. (1897 sayımlarına dek Rusya'da 217.000 Çerkes vardı.) Brooks'a göre 500.000 kadar Çerkes Türkiye'ye sürülmüştü.^[15] Ayrıca 1858'de 30.000 aile (belki 200.000 kişi) sürgün öncesinde gönüllü olarak göç etmişti. Buna denizde ölenleri ve karaya çıktıklarında ölenleri eklessek bile asıl nüfusun yarısından çoğuna ne olduğu açıklanamamaktadır. 1860'lardaki Çerkes felaketinde ölenlerin sayısı bu nedenle 1 milyondan az olamayacağı gibi 1.5 milyon civarında olduğu düşünülebilir.^[16]

Soykırım mıydı?

Rus işgali ve Çerkesler'in yurtlarından sürülmeleri bir halkın planlı olarak soykırımı mıydı yoksa 'yalnızca' insanların acı çekmesi canice bir umarsızlıkla yapılmış bir etnik temizlik miydi? Bu zor soruya benim yaklaşımım öncelikle Ruslar'ın esaret altına aldıkları insanlara nasıl davrandıklarını ya da davranmakta olduklarını incelemeyi içerir. Rus imparatorluğu Kafkasya dışında başka yerlerde daha önce soykırım yapmış mıydı, ya da o sırada yapmakta mıydı? İkinci olarak, ondokuzuncu yüzyıl Rus siyasi ve askeri seçkinlerinin Çerkesler'e karşı ne tavır içinde olduklarını göz önünde bulundururum. Çerkesler'in işgale karşı direnişinin yarattığı sorun üzerine soykırımın bir çözüm olabileceği düşünülmüş müydü? Ya da Norman Cohn'un ünlü deyişiyle, 'soykırımın ruhsatı var mıydı?'^[17] Üçüncü olarak, yerinden edilme kararı neden verilmişti? Bu kararı alan Çar ve danışmanlarının niyetleri neydi? Esas amaçları soykırım olabilir miydi?

Bu konuda, işgal edilmiş iki ayrı halkla Ruslar'ın ilişkileri konusunda iki önemli örneği incelemek yeterli olacaktır: onyedinci yüzyılda Sibirya'daki yerli halkların işgali ve on dokuzuncu yüzyılda Kazak göçerlerinin ilhak edilmesi.^[18] Bu son hareket Kafkasya'nın işgal edilmesiyle aynı dönemde sonuçlandı. (1864)

Sibirya'nın yerli halkları, doğuya Pasifik Okyanusu'na doğru durmaksızın ilerleyen Ruslar'ı durdurabilmek için ne sayıca yeterliydim, ne siyasi birlik oluşturabilmişlerdi, ne de askeri güçleri vardı. Gene de zaman zaman ekonomik olarak sömürülmeye karşı çıktılar. Örneğin, Ruslar'ın hayvan postu vergisi (yasak) toplamakta gösterdikleri acımasızlık, 1642'de Yakutlar ve Lena ırmağı boyunda yaşayan Tungus dilleri konuşan kabilelerin isyan etmelerine yol açmıştı. Ruslar'ın tepkisi inanılmaz bir terör uygulamak oldu: yerli köyleri yakıldı, insanlara işkence edildi, öldürüldü. 1642 ile 1682 yılları arasında sadece Yakut nüfusunun yüzde 70 azaldığı tahmin edilmekte. Ancak Moskova'daki hükümetin derdi yerli halkı yok etmek değil sömürmektir. Dolayısıyla, yüzyıl sonlarına doğru, azalan kürk sevkıyatını yeniden canlandırmak için koruyucu bazı tedbirler alındı: örneğin, Moskova'nın onayı olmadan kimse idam edilmeyecekti. 1697-99'da Kamçatka yarımadasının kumandanı Vladimir Atlasov tarafından ele geçirilmesinin ardından da Moskova müdahale etti. Atlasov 100 kişilik kuvvetiyle 12 bin Çukçi ve sekizbin Koryak ve Kamçadal katletmişti. Bir intihar furçasının ardından yerel yöneticilerden yerli halkın kendisini öldürmesinin engellenmesi istenmişti.^[19] Kısaca, topraklarının Ruslar tarafından işgali sonucu pek çok Sibiryalı yok olmuştu ama bunun nedeni, soykırımın bilinçli bir devlet politikası olmasından çok, ekonomik sömürü, başkaldırıların amansızca bastırılması ya da bazı komutanların kanlı gayretkeşliği idi.

Göçebe Kazaklar'a karşı davranışlarından da benzer sonuçlar çıkarmak mümkündür. Daha onaltıncı yüzyılda Kazak steplerinin kuzey sınırlarında Rus karakolları kurulmuştu ama iç bölgelerin ilhak edilmesi ondokuzuncu yüzyılda, 1820'ler ile 1860'lar arasında gerçekleşti. Sibirya yerlileri gibi Kazaklar da kaçınılmaz olana boyun eğdiler ve Ruslar'ın ilerlemesi karşısında yaygın bir direniş göstermediler. Ancak, geleneksel meralara el konulması gibi

nedenlerden ötürü, (1836-37’de olduğu gibi) bazı yerel başkaldırıları oldu. Ondokuzuncu yüzyıl boyunca Rus göçmenlere yer açmak için sürüleri ile birlikte steppe gittikçe daha dar alanlara sıkıştırılan Kazaklar, giderek yoksullaşmış soykırım seviyesinde olmasa da ciddi nüfus kayıplarına uğramışlardı.^[20] Görülüyor ki, ister soykırım ile, ister ülkeyi terk etmeye zorlayarak bir halkın bütününden kurtulmaya çalışmak Ruslar’ın adeti değildi. Çerkesler’i göçe zorlama kararı yeni bir olguyu temsil ediyordu.

Ruslar’ın Çerkesler’i algılamalarının ilginç bir yankısını dönemin Kafkasya’daki Rus emellerine sempati duyan batılı gezginlerin kitaplarında buluyoruz. Tipik olarak Çerkesler ilkel savaşçı barbarlar ve vahşi haydutlar olarak sunulmakta. Bir Fransız diplomata göre: ‘Çerkesya ve Abhazy halkları’ ‘ezelden beri korsanlık ve eşkıyalık ile yaşadılar’... Öfke, intikam ve hırs en belirgin tutkuları. Bir Fransız turist çift ise okuyucularını Kislovodsk’taki kaplıcalara gitmekte olan Polonyalı hanımın Çerkesler tarafından kaçırılması öyküsü ile eğlendiriyor, Stavropol’den Yekaterinodar’a doğru giderken Çerkes atlılarının eline düşmekten nasıl kurtulduklarını anlatıyordu.^[21]

Bu tür düşmanca önyargılar soykırım için bir ruhsat oluşturuyor mu? Bazı yazarları okuyunca, evet dememek zor. Mesela, Kafkasya’yı ilk ziyaret eden Amerikalı olduğunu iddia eden ve kitabını Kafkasya’nın Rus valisi Prens Vorontsov’a ithaf etmiş olan George Ditson, Çerkesler ve Amerikan Kızılderilileri arasında doğrudan paralellik kuruyor, her iki halka da aynı dönemde boyun eğdirildiğini belirtiyor. Anlaşılan Ditson’a bu fikri veren Rus Prens Koçubey ki, ondan şu alıntıyı onaylayarak veriyor: ‘Bu Çerkesler aynen sizin Amerikan Kızılderilileri gibi - ehlileştirilemez ve uygarlıktan uzak... ve, enerjik doğalarından ötürü onları ancak yok ederek susturabilirsiniz.’ Ancak şu alternatifi de ekliyor: ‘vahşi ve savaşçıl özelliklerini başkalarına karşı kullanmak da mümkün.’^[22]

Çarlık Rusyası tarihçileri, Çerkesler’in yerlerinden edilmeleri kararının altında serfliğin kaldırılmasının ardından Merkezi Rusya’dan göç eden topraksız köylülere yeni ve verimli araziler açmak ve mevcut Rus yerleşimlerine Çerkes baskınlarına bir son vermek isteklerinin yattığını belirtirler. Etkin bir kaynağa göre:

Ruslar, Çeçenya ve Dağıstan’da yerli halkın teslim olmasını yeterli görüyorlardı. Ancak Karadeniz kıyılarında geniş ve verimli Çerkes topraklarını ele geçirmek ve 1861’de serfliğin kaldırılmasıyla ortaya çıkan köylü göçü dalgasının bir bölümüne yer sağlamak istiyorlardı. Her yıl Kazaklar ve Orta Rusya’dan göç eden köylüler Kuban, Laba, Belaya ve Urup havzalarına biraz daha dalıyorlardı. Kabile topraklarına Ruslar’ın yerleşmesine kızan Çerkesler, bu köyleri ve stanitsileri (Kazak yerleşkeleri) sık sık basıyorlardı.^[23]

Aynı yazarlar, Çerkes topraklarına yerleşmenin zaman zaman başarısız olduğuna dikkat çekiyorlar: ‘Kuban bölgesine büyük kalabalıklar yerleşmişti. Ancak Karadeniz kıyılarının nemli iklimine ve orman örtüsüne alışık olmayan Rus, Alman, Yunanlı ve Bulgarlar dayanamadılar ve bugün Çerkes meyvelikleri ve bahçeleri yaban hayat tarafından fethedildi.’^[24]

Daha sonra dönemin belli başlı Rus memurlarının ve generallerinin yazılarını ayrıntılı olarak incelemiş olan Brooks alternatif bir görüş ortaya attı.^[25] Ona göre Rusya’nın esas amacı Kafkasya’nın stratejik olarak önemli bir bölgesinde güvenilir politik ve askeri kontrol sağlamaktı. 1850’lerde Kırım savaşı ile, Karadeniz bölgesinde yabancı müdahale tehlikesi ve tedbir alma gereği ön plana çıkmış, bu amaç birden önem kazanmıştı. Oysa hemen hemen bir yüzyıl boyunca başarısız bir şekilde süren savaşlar, Rus siyaset adamlarını Çerkesler’e boyun eğdirmenin mümkün olmayacağına, onları ya yerlerinden etmek ya da yok etmek gerektiğine inandırmıştı. Dolayısıyla, askeri kampanyanın yerleşme ihtiyacı ile ilgisi yoktu. Tam tersine generaller askeri başarının ardından zaferi pekiştirmek için bir an önce bölgeye yerleştirme yapılması için baskı yaptılar. Çarın emri Çerkesler’in yok edilmesi değil bölgeden çıkarılması yolundaydı ama, yukarda alıntısını verdiğimiz Koçubey’in sözlerinden de anlaşıldığı gibi, Rus yönetici ve askerleri açısından Çerkesler’in büyük bir bölümünü yok etme fikri hiç de ters

değildi. ‘Diğer yarıyı silahlarını bırakmaya ikna etmek için Çerkesler’in yarısını yok etmek gerek,’ diye yazan General Fadeyev de bu fikri doğrulamakta.^[26]

Öyleyse soykırım mıydı? Çerkesler’in yerlerinden sürülmeleri kuşkusuz bir ‘etnik temizlik’ örneği olarak tanımlanabilir ki, onları göçe zorlamak için katliamlara ve köylerin yakılmasına baş vurulmuştur. Henze, ‘bu büyük sürgün, modern zamanlarda dünyanın bu köşesinde yaşanan vahşi nüfus aktarmalarından ilkidir,’ demektedir.^[27] Çerkesler’i tamamen silmek gibi bir amaç yoktu ama bir an önce onlardan kurtulmaya kararlıydılar ve bu süreçte büyük bir bölümünün yok olacağının bilincindeydiler. Kont Yevdokimov; ‘Kont Sumarokov’a yazdım, ‘neden her raporunda bize yolları kaplayan donmuş cesetlerden söz ediyor? Sanki Büyük Prens ve ben bunu bilmiyor muyuz? Ama bu felaketi kim durdurabilir ki?’ demektedir.^[28] Bu yapmacık çaresizlik insana çarın bir askere verilen idam cezasını buna dayanamayacağını bile bile yüz kere kırbaçlanma cezasına çevirmesini hatırlatıyor.

Çerkesler’in Sonu mu?

1860’larda Çerkesler’in başına gelen felaket, onların gerek Rusya imparatorluğu içinde (daha sonra da Sovyetler Birliği’nde ve ardından gelen devletlerde) gerek de sürüldükleri yerlerde bir halk olarak varlıklarını sürdürmelerini tehlikeye attı. Yerlerinden edilmelerinin çeşitli Çerkes alt grupları üzerinde etkisi farklı oldu. En kötü etkilenenler batı ve orta kabileleriydi. Bunların bir bölümü, özellikle Ubıhlar, Kafkasya’dan tamamıyla silindi, diğerlerinin de sadece küçük kalıntıları kaldı.^[29] Kafkasya’yı baştan sona dolduran yerli halktan geriye küçük parçalar kalmıştı. Bu küçük ‘adacıklar’ zamanla Slavlar ve diğer yerleşenler ‘denizi’ ile birbirinden kopmuştu. 1917’ye gelindiğinde, Rusya’da kalan Çerkesler birbirinden uzak yerlere dağılmış, bulundukları yerlerde genelde azınlıkta kalmışlardı. Çerkesler’in çoğunlukta olduğu tek bir şehir yoktu.^[30]

Bu sürecin sonunda pan-Çerkes kimlik zayıflamış, alt kimlikler öne çıkmıştı. Abhazlar ve kuzey Çerkesleri arasında coğrafi olarak ve dil açısından bir köprü oluşturan Ubıhlar’ın ortadan kalkması, daha belirgin bir Abhaz kimliğinin oluşmasına yardımcı olmuştu. Aynı şekilde, Tuapse bölgesinde kalan Şapsıg köylerinde yaşayan Çerkesler arasında ayrı bir Şapsıg kimliği gelişmişti. Fetih, sürgün ve göçmen dalgaları sonucu oluşan yeni coğrafi-demografik koşullarda, kabileler ayrı etnik gruplar haline dönüşmüştü. Çerkeslik duygusu tamamen kaybolmamış, ancak eskiden kendilerini tek bir halk olarak gören insanlar, birbirleriyle yakın akraba ama farklı etnik gruplardan insanların oluşturduğu bir aile olarak algılanmaya başlamıştı.

Diğer yerli halklar üzerinde olduğu gibi, Çerkesler üzerinde de Sovyet döneminin etkileri karmaşık ve değişken olmuştur. 1920’lerde ve 1930’ların başında ‘yerlileştirme’ (korenizatsiya) politikaları Ruslaştırma baskılarına karşı Çerkes dilinin ve kültürünün korunmasına yardımcı olmuştu. Rusya Federasyonu içinde, farklı Çerkes grupları için dört ayrı etnik bölge belirlenmişti.^[31] Ayrıca, Gürcistan Cumhuriyeti içindeki Abhazlar otonom bir yapıdaydılar, hatta bir dönem (1921-31) Gürcistan ile gevşek bağları olan kendi cumhuriyetlerini kurdular. Öte yandan, yerlileştirme politikasının bazı yönleri Çerkes kimliğinin daha da zayıflamasına ve parçalara bölünmesine yol açtı. 1927’de, o zamana kadar tek bir edebi dil sayılan Çerkesce iki ayrı edebi dile ayrıldı: Kabardey-Çerkes (Cherkess) ve Adige.^[32] Ayrıca hem 1920’lerde hem de daha sonra Çerkes grupları, Türkçe konuşan Karaçay ve Balkarlar’la keyfi olarak bir araya getirilip karışık etnik bölgeler oluşturuldu.^[33] Daha sonraki Sovyet döneminde Ruslaştırma politikalarına geri dönüldüğü görülmektedir -ya da hakları Stalin tarafından ellerinden alınan Abhazlar’da olduğu gibi Gürcüleştirme politikalarına.^[34] 1960’lardan itibaren etnik bölgelerdeki okullarda Çerkesce sadece bir ders haline geldi, eğitim aracı olmaktan çıktı.

SSCB’nin çöküşüyle hareket ve iletişim üzerindeki kontrollerin kalkması, ortak Çerkes kimliğinin biraz da olsa canlanmasına yardımcı oldu. Bazı aileler arasında gizlice nesilden

nesile aktarılan ve Kabardey, Adige, Çerkes (Cherkess), Abaza ve Abhazlar'ın ortak Çerkes köklerini vurgulayan 'resmi olmayan etnik tarih' artık açıkça yayınlanabilirdi.^[35] Çerkes soyundan gelenlerle bağlantılar kurulmuş, ancak onları 'vatana' geri getirme çabaları pek az sonuç vermişti.

Ancak sürgünde yaşayan Çerkesler'in büyük çoğunluğu içinde, daha dar kimliklere karşı Çerkes kimliği daha iyi dayanmıştır. Türkiye ve Orta Doğu'dakilerin karşı karşıya olduğu tehlike daha farklıydı - ev sahibi toplumlarına gitgide asimile olmak. Zamanla sürgün edilmiş 'Çerkesler' 'Çerkes kökenli Türkler'e' (ya da Ürdünlüler'e, vb.) dönüşme eğilimindeydiler. Gene de, Türkiye'de bile genç nesil -bozuk ve ikinci dil olarak da olsa- Çerkesce konuşuyor ve Çerkes geçmişlerinden duygusal bir onur duyuyorlar.^[36] Eski Osmanlı İmparatorluğu'nun parçası olan Ürdün, Filistin-İsrail, Suudi Arabistan ve diğer ülkelerde küçük fakat pekişmiş Çerkes toplulukları mevcut. Ürdün'de Çerkesler askeri yöneticiler ve iş adamları olarak önemli işlevlere sahip. Balkanlar'da, biri Kosova'da biri de Transilvanya'da olmak üzere iki köy var.

Yani Çerkesler halk olarak varlıklarını sürdürdüler. Özellikle etnik kimliğin korunması ve canlandırılması konusunda özen gösterilen günümüz dünyasında, öngörebildiğimiz gelecekte de sanırım varlıklarını sürdürecekler. Yok olmanın eşiğinde olduğu düşünülen Çerkes alt grupları bile varlıklarını sürdürebilir. Örneğin Ubıhça genellikle ölü bir dil olarak tanımlanır ve yaşayan son Ubıhça bilen ölü bir çok kez duyurulmuştur. Oysa Çerkesler konusunda önemli bir uzman olan Kanadalı Profesör John Colarusso'dan^[37] duyduğuma göre şu anda Türkiye'de dedelerinden, ninelerinden Ubıhça öğrenen ve Ubıh kimliğini yaşatmaya kararlı küçük bir grup genç var. Sonuç olarak Çerkesler, ve onların çektikleri tüm işkencelere rağmen işgalcilere karşı inatçı ve kahramanca direnişleri unutulmayacak. Oysa unutuluşun kıyısına gelmişlerdi. Eğer Türkiye'deki Ermeniler'in ve Avrupa'daki Yahudiler'in kaderleri bugün yaygın bir şekilde hatırlanıyorsa, bunun başka yerlerde yerleşme şansını yakalamış statü ve etkinlik sahibi Ermeni ve Yahudi toplulukları sayesinde olduğu belli değil mi? Çerkesler örneği ise, koşullar elvermediği zaman bir halkın soykırımının nasıl kolayca unutulup tarihsel hafızalardan silinebileceğini gösteriyor.

Notlar

1. "Bu değer, Karaçay-Çerkes Özerk Bölgesi nüfusunu 415.000 kişi olarak veren 1989 Sovyet nüfus sayımı sonuçlarından alınmıştır. (Goskomstat SSSR, *Natsional'nyi sostav naseleniya SSSR po dannym vsesoyuznoi perepisi naseleniya* 1989. (Moscow, 1991), 42. Eğer Çerkesler'e yakın bir halk olan Abazinler de sayılırsa oran yüzde 16'ya yükselmektedir. Nüfusun geri kalanının Karaçaylar, Ruslar, Nogaylar ve diğer etnik gruplar oluşturmaktadır. Çerkesler kendi dillerinde halklarına Adige demektedirler.
2. Abhazlar, Abazalar ve neredeyse yok olmuş Ubıhlar gibi, bazen Çerkes olarak bazen de değillermiş gibi sayılırlar. Çerkesler'le çok yakın halklar olduklarından ben onları Çerkesler'e dahil ediyorum.
3. Bu değerler Çerkes tarihçisi R. Trakho'nun, *Cherkesy (Çerkesler-Kuzey Kafkasyalılar)* (Munich, 1956), 113, eserinden alınmıştır. Tarih boyunca çeşitli zamanlarda Çerkesya daha kuzeye, Azak Denizi ardındaki topraklara kadar genişlemiştir.
4. Trakho'ya göre Çerkesler Yunan mitolojisini uyarlamışlardır. Başka bir Çerkes tarihçisi ise, tersine, Yunanlılar'ın Çerkesler'in efsanelerini aldıklarını söylemektedir! Şevket Mufti (Habjoka)'nın, *Heroes and Emperors (Kahramanlar ve İmparatorlar)* (Beirut, 1944) kitabına bakınız.
5. 'Ulusların' modern zamanlar öncesinde varoluşları ile ilgili olarak, benim katkıda bulunmayı düşünmediğim bir teorik tartışma mevcuttur. Olmadığını varsaysak bile, en eski zamanlardan beri tek bir politik birim altında toplanmış olmasalar da ortak bir köken, kültür ve kimliğe sahip olan bazı

grupların bulunduğu reddedilemez bir gerçektir. Bu gruplara 'proto-uluslar' diyebiliriz. Bunlardan biri de Çerkesler'dir.

6. Çerkesler'in Hristiyanlığı ve Müslümanlığı benimsemeleri fırsatçı ve yüzeysel olmuştur. Örneğin, bir etnograf Abhazlar'ın dini inançlarını pagan, Hristiyan ve İslimi öğelerin özgün bir karışımından oluştuğunu belirtmektedir. Sula Becet, *Abazalar: Kafkasya'nın Uzun Ömürlü İnsanları* (New York, 1974).
7. Türkiye'ye göç yoğun olarak 30 bin ailenin yerlerinden edildiği 1858 yılında başladı. Ancak mültecileri gittikleri yerde bekleyen kötü koşulların haberi aynı yılın sonunda göçü neredeyse tamamıyla durdurdu.
8. Bu açıklama W.E.D. Allen Paul Muratoff, *Kafkasya Savaş Tarlaları: Türk Kafkas Sınırındaki Savaşların Tarihi, 1828-1921* (Cambridge, 1953), 107-8, Willis Brooks, *Rusya'nın Kafkasya'yı İşgali ve Pasifize Etmesi: Kırım Sonrası Dönemde Yeniden Yerleştirme Soykırım Oluyor: Nationalities Papers*, 23, (1995):675-86, Trakho, *Çerkesler*, 32-56, Shauket, *Kahramanlar ve İmparatorlar* kaynaklarına dayanmaktadır.
9. Köylerin yakılması yeni bir uygulama değildi. Yalnızca Abadzehler'in ülkesinde 1857-1859 arasında binden fazla yerleşim yeri yakılmıştı. Shauket, *Kahramanlar ve İmparatorlar*, 237.
10. Shouket aynı zamanda Ubıhlar'ın 1859'da bir dizi doğal afet nedeniyle zayıfladığını da söyler. Bir çekirge sürüsü tarlalarına zarar vermiş, salgın hastalıklar hayvanlarını ve atlarını yok etmiş, insanların büyük bir kısmı koleraya benzeyen bir hastalık nedeniyle ölmüştü. Shouket, *Kahramanlar ve İmparatorlar*, 245.
11. Trakho, *Çerkesler*, 50-51.
12. Shouket, *Kahramanlar ve İmparatorlar*, 250.
13. Trakho, *Çerkesler*, 52-53.
14. Age, Moshnin'in verdiği sayılar Türkiye'ye gelenlerin ölüm oranını ayda %2, 5-5 oranında olduğunu gösteriyor.
15. Brooks, *Rusya'nın İşgali*, 681.
16. Bu çok kaba bir tahmindir ve çok daha detaylı bir araştırma gerektirmektedir. Türkiye'deki sürgün zedelerin soylarının devamından yola çıkarak geriye yönelik olarak kurtulanların sayısını tahmin etmek bir başka yöntem olabilir. Tartışılmaz yüksek doğum oranına rağmen ancak 20. yüzyılın ortalarında nüfusları iki milyona ulaşmıştır.
17. Norman Cohn, *Warrant for Genocide: The Myth of the Jewish World Conspiracy and the Protocols of the Elders of Zion* [Soykırımın Ruhsatı: Yahudi Dünyası Entrikalarının Efsanesi ve Zion Büyüklerinin Protokolleri] (New York, 1967).
18. 'Kazak' bu insanlar için Rusça adlandırmanın direkt tercümesidir. Kazakistan hükmeti Kazak dilinden direkt tercüme ile 'Kazak' adına çevirmiştir. Ben burada daha genel kullanımı tercih ediyorum.
19. John J. Stephan, *The Russian Far East: A History* [Rusya Uzak Doğusu Tarihi] (Stanford, 1994), kitabında özellikle 23-24. sayfalara bakınız. Yuri Slezkine, *Arctic Mirrors; Russia and the Small Peoples of the North* [Kutupsal Aynalar: Rusya ve Kuzeyin Küçük Halkları] (İthaka ve Londra, 1994) adlı kitapta yararlı olabilir.
20. Martha Brill Olcott, *The Kazakhs* [Kazaklar] (Stanford, 1987), adlı kitapta özellikle 4. bölüme bakınız; ve Shirin Akiner, *The Formation of Kazakh Identity: From Tribe to Nation-State* [Kazak Kimliğinin Oluşumu: Kabileden Ulus-devlete] (London, 1995) kitabına da bakınız.
21. Le Chevalier Gamba (Tiflis Fransız Konsolosu), *Voyage dans la Russie Méridionale et particulièrement dans les provinces situées au-delà du Caucase, fait depuis 1820 jusqu'en 1824* [Orta Rusya'ya ve Kafkasya'nın Ötesindeki Bölgelere Seyahat, 1820'den 1824'e] (Paris, 1826), Sayı 1, 78; Xavier Hommaire De Hell, *Travels in the Steppes of the Caspian Sea: The Crimea, The Caucasus* [Hazar Denizi Steplerinde Seyahat: Kırım, Kafkasya]. (Londra, 1847), 286, 301-3.

22. George Leighton Ditson Esq., *Circassia; or A Tour to the Caucasus* [Çerkesya; ya da Kafkasya'ya Tur] (New York ve Londra, 1850), x-xi; ve Paul B. Henze, *Circassian Resistance to Russia* [Çerkesler'in Rusya'ya Direnişi], Marie Benningsen Broxup'un editörlüğünü yaptığı, *The North Caucasus Barrier; The Russian Advance towards the Muslim World* [Kuzey Kafkas Bariyeri: Ruslar'ın Müslüman Dünyası'na Doğru Genişlemesi] (Londra, 1992), 80. Öte yanda Gamba, *Voyage* [Seyahat], 91-92, adlı kitabında Çerkesler'in bir kaç yıl düzenli bir hükümet ve zor bir çalışmayla uygarlaşabileceğini düşündü. Rus İmparatorluğu'nun genişlemesi aleyhindeki diğer Batı-Avrupa yazarları için ise, Çerkesler yüzyıllardır barbarlıklarıyla tanınan vahşi bir halktılar ama zalim bir aşağılıktansa onurludurlar, itibarlı bir konak (koruyucu) belirtebilen yabancı ziyaretçilere karşı arkadaş canlısı ve misafirperverdiler. Şövalye Taitbout de Marigny (Odesa'daki Hollanda Konsolosu)'nun *Three Voyages in the Black sea to the Coast of Circassia: including descriptions of the ports, and the importance of their trade: with sketches of the manners, customs, religion of the Circassians* [Karadeniz'de Çerkes Kıyılarına Üç Seyahat] (Londra, 1887), 17 kitabına bakınız; ve Çerkesler'i eski Yunanlılar'dan geriye kalan saf ve zor karakterli bulan İngiliz James Stanislaus Bell, *Journal of a Residence in Circassia During the Years 1837, 1838, 1839* [Çerkesya'daki 1837, 1838, 1839 Yıllarında Yerleşim Günlüğü] (Paris, 1841) adlı kitabına bakınız.
23. Allen ve Muratoff, *Caucasian Battlefields*, [Kafkas Savaş Alanları] 107-8. Rus hükümetine yüklenen bir iş Çerkes hinterlandi riskinde kalan yeni Karadeniz limanı Novorossisk'e girişin ve limanın kullanımının güvenlik altına alınmasıydı.
24. Aynı eser., 108.
25. Brooks, Russia's conquest [Rusya'nın işgali].
26. Trakho'nun Çerkesler kitabının 51. sayfasındaki, General Fadeyev'in 1865 yılına ait *Pis'ma s Kavkaza* (Kafkasya'dan mektuplar) eserinden alıntıdır.
27. Henze, *Circassian Resistance* [Çerkes Direnişi], 111 kitabına bakınız.
28. Trakho, *Circassians* [Çerkesler], 51.
29. Ronald Wixman, *Language Aspects of Ethnic Patterns and Processes in the North Caucasus* [Kuzey Kafkasya'daki Etnik Örüntü ve Süreçlerin Dil Yönü], (Şikago Üniversitesi, Tarih Bölümü, Araştırma Yazısı No. 191, 1980), 78-79.
30. Çerkesler'in Sovyet dönemindeki konumları için Rieks Smeets, 'Circassia [Çerkesya],' *Central Asian Survey*, 14, 1 (1995): 107-125 dergisine bakınız.
31. Bunlar: (1) Adige-Çerkes Otonom Bölgesi, 1922'de oluşturulmuş, 1936'da Adigey Otonom Bölgesi olarak yeniden adlandırılmıştır; (2) Çerkes Otonom Bölgesi, 1926; (3) Kabardey Otonom Bölgesi, 1921; ve (4) Şapsığ Milli Ülkesi, 1922.
32. Wixman, *Language Aspect* [Dil Yönü] 145'e bakınız.
33. Karaçay-Çerkes Otonom Bölgesi (1922-26 ve tekrar 1957'den sonra) ve Kabardey-Balkar Otonom Bölgesi ya da Cumhuriyeti (1922'den 1944'te Balkarlar'ın yerlerinden edilmelerine kadar ve sonra tekrar 1957'den itibaren).
34. Adigeler, Çerkesler ve Kabardeyler'in etnik yaşam alanlarına resmi olarak geri verilmiştir. Ancak, Şapsıglar yaşam alanlarını savaştan sonra kaybettiler ve eski statüsünün iade edilmesi yönündeki talepler yerel yönetimlerin ısrarlarıyla reddedilmiştir.
35. Paula Garb, 'Ethnicity and Alliance Building in the Caucasus' [Kafkasya'da Etnisite ve İttifak Oluşturma] ('The International Spread and Management of Ethnic Conflict Konferansı'nda sunulan bildiri, Kaliforniya Üniversitesi, Davis, Mart 1995'e bakınız. 1990 sonrasında Kafkas Dağlı Halklar Konfederasyonu tarafından düzenlenen kültür festivalleri ve Gürcü-Abhaz savaşına Abhazlar'a destek vermek üzere Kuzey Kafkasya'dan Çerkes gönüllülerin katılması Çerkes kimliğinin tekrar canlanmasında etki eden diğer faktörlerdir.

36. Türkiye’deki Çerkes asimilasyonu ile ilgili çelişen değerlendirmeler için anlamlı bir Çerkes kimliğinin devam ettiğini iddia eden Henze’yi (Circassian Resistance [Çerkes Direnişi], 63), ve bu konuda şüpheli olan Smeets’i (Circassia [Çerkesya], 109 - 125), inceleyiniz.
37. McMaster Üniversitesi, Hamilton, Ontario’dan.

Stephen D. Shenfield tarafından yazılan bu makale Mark Levene and Penny Roberts’in editörlüğünü yaptığı ve Berghahn Books (www.berghahnbooks.com, Oxford and New York) tarafından yayımlanan ‘The Massacre in History’ adlı kitaptan alınmıştır. Oxford ve New York.

© 1999 + 2006 Stephen D. Shenfield ve Berghahn Books, Oxford.

Bu makale telif hakları (copyright) gereği korunmaktadır. Yazarın ve yayıncı kuruluşun izni olmaksızın çoğaltılması, yayımlanması yasaktır.

WWW.CIRCASSIANWORLD.COM

Circassian World

www.circassianworld.com